

door Wim van Anrooij

De wandelende tekst

Middeleeuwse verhalen veranderen voortdurend

De Academische Boekengids 45, juli 2004, pp. 22-23.

Door het werk van kopiïsten en bewerkers bestond er voor de intrede van het gedrukte boek een enorme tekstvariatie. Bij de bestudering kan dus niet alleen 'de tekst' het uitgangspunt zijn. En literatuurwetenschappers kunnen niet zonder de hulp uit andere disciplines.

Ruim een kwarteeuw geleden schreef de Leidse conservator westerse handschriften Pieter Obbema een in het universitair onderwijs van die dagen veelgebruikt artikel, 'De overlevering van de Middelnederlandse letterkunde'. Daarin betoogde hij dat het belangrijkste wat de Middelnederlandse literatuur had voortgebracht, bewaard was gebleven in negen handschriften. Hij richtte zich op teksten die ook niet-specialisten zouden weten te boeien: verhalen, toneel en liederen van wereldlijke signatuur. Geestelijke, didactische en historische literatuur liet hij buiten beschouwing. De negen geselecteerde handschriften bevatten teksten als *Van den vos Reynaerde*, *Reis van Sint Brandaan*, *Walewein*, *Ferguut*, *Floris ende Blancefloer*, *Alexanders gheesten*, *Der naturen bloeme*, het *Egidiuslied* en andere lyriek, de abele spelen et cetera. Als kenner van de materie realiseerde Obbema zich heel goed dat deze negen handschriften het topje van de ijsberg vormden. Hij had gelijk toen hij schreef dat 'ons beeld van de Middelnederlandse letterkunde [...] vrijwel uitsluitend gebaseerd [is] op de bekende handschriften en fragmenten'. Misschien is het zelfs beter de redenering om te draaien: teksten die in de loop van de negentiende en twintigste eeuw tot de canon gingen behoren, maakten dat de handschriften en fragmenten waarin ze voorkwamen beroemd werden. Volgens Obbema waren dat er niet zoveel.

Hoeveel handgeschreven boeken met Middelnederlandse teksten zijn er eigenlijk nog over? Wie Obbema's beperking tot wereldlijke verhalen, wereldlijk toneel en wereldlijke liederen loslaat, komt uit op een totaal van *ruim elfduizend*. De literaire canon berust op moderne esthetische oordelen en speelt een belangrijke rol in de hedendaagse beeldvorming van de Middelnederlandse letterkunde. Daar staat tegenover dat in het onderzoek sinds ongeveer 1980 de *totale* overlevering tot voorwerp van studie is gemaakt. Medioneerlandic interesteren zich tegenwoordig voor mystiek, alchemie, historiografie, reisverhalen, preken, geneeskundige en gynaecologische traktaten, spreuken et cetera. Met de interesse voor vragen rond publiek en opdrachtgever en – meer in het algemeen – de historische context waarbinnen literatuur ontstond en functioneerde, is het literair-historisch onderzoek nadrukkelijk opgeschoven in de richting van de cultuurgeschiedenis.

Het studieterrein is de laatste decennia dus spectaculair uitgebreid. De aard van de overlevering van al die minder traditionele tekstsoorten illustreert op overduidelijke wijze dat een voor ons vertrouwd idee als erfbied voor de tekst, die als onvervreemdbaar geestelijk eigendom geldt van de maker (compleet met juridische bescherming), niet van toepassing is op de middeleeuwse periode. Toch is het sinds de negentiende eeuw bijna een automatisme om een tekst vooral in zijn oorspronkelijke vorm te willen kennen. Omdat van de meeste teksten uit de Middeleeuwen alleen latere afschriften bestaan, doorgaans met allerlei tekstvarianten, betreden onderzoekers het weerbarstige pad van de stemmatologie en de tekstreconstructie, waarbij tegenwoordig de hulp van de computer wordt ingeroepen. Helaas is vaak het aantal materiële bronnen te gering om tot overtuigende resultaten te kunnen komen. Bovendien moet rekening worden gehouden met orale aspecten.

'VOLGENS CERQUIGLINI BERUST DE GEHELE
FILOLOGISCHE TRADITIE VAN DE VOLKSTALIGE LITERATURE
OP EEN TREURIG MISVERSTAND.'

In 1989 klonk vanuit Frankrijk een dissident, uitdagend geluid. In dat jaar verscheen *Éloge de la variante. Histoire critique de la philologie* van Bernard Cerquiglini. Het boek telde slechts 122 pagina's en bevatte een minimum aan noten. De boodschap was even helder als verontrustend: de gehele filologische traditie van de volkstalige literaturen sinds de Romantiek berustte op een treurig misverstand. Cerquiglini verweet veelgeprezen filologen als Karl Lachmann, Gaston Paris en Joseph Bédier dat ze in hun editoriale praktijken onbewust waren uitgegaan van eigentijdse concepties van auteur, tekst en taal. Daardoor persten ze de middeleeuwse letterkunde in een modern keurslijf. Waar het proces van boekdruk er borg voor stond dat een geautoriseerde tekst in identieke exemplaren de wereld werd ingestuurd, was het vóór 1450 gebruikelijk om de voorbeeldtekst tijdens het afschrijven, afhankelijk van het genre, meer of minder ingrijpend aan te passen, wat tot eindeloze variatie leidde. Terwijl edities sinds de negentiende eeuw een oorspronkelijke 'standaardtekst' suggereren, bij voorkeur met een auteursnaam op het titelblad, bestaat de middeleeuwse realiteit overwegend uit anonieme, oneindige tekstvariatie.

In 1991 verscheen een themanummer van het gezaghebbende Amerikaanse tijdschrift *Speculum*, gewijd aan wat sindsdien 'New Philology' is gaan heten. Opvallend genoeg wordt in geen van de artikelen een

centraal programma of een gemeenschappelijk uitgangspunt geformuleerd. Toch is de invloed van Cerquiglini duidelijk merkbaar. Naar diens *Éloge* wordt in diverse bijdragen verwezen. Variatie wordt in geen van de artikelen beschouwd als een lastige hindernis op de weg naar eenvormigheid, maar als een karakteristiek verschijnsel uit de handschriftenperiode dat juist bijzondere aandacht verdient. De naar binnen gekeerde traditionele filologie, die door wetenschappers buiten de humaniora vaak werd beoordeeld als een ambachtelijke discipline, diende plaats te maken voor een volwassen wetenschap die speurt naar nieuwe vraagstellingen; een wetenschap die aansluiting zoekt bij levende theorieën en opvattingen uit andere vakgebieden.

Naar verluidt liepen de emoties hoog op in de Amerikaanse mediëvistiek, tot in de persoonlijke sfeer. Critici van de New Philology ergerden zich vaak aan de neerbuigende manier waarop de filologie-oude-stijl werd getypeerd en afgeserveerd.

Studies op het terrein van de New Philology verschenen onder meer in *The New Medievalism* (1991) en *Medievalism and the Modernist Temper* (1996). Critici formuleerden opnieuw hun bezwaren, maar ondanks ergernissen en kritiek vroegen sommigen zich tegelijkertijd af of de New Philology op sommige punten niet verenigbaar was met de meer traditionele vakbeoefening. *Towards a Synthesis?* luidde de titel van een bundel reacties op de New Philology die in 1993 verscheen onder redactie van Keith Busby. Meer aandacht voor tekstvariatie en voor de handschriftelijke overlevering kon bij vriend en vijand rekenen op een positief onthaal. Het was de bruikbaarheid van de traditionele filologie die verschillend werd ingeschat.

'This is a book about absence, the absence from medieval French literary studies of a codicological dimension.' Zo opent Busby zijn in 2002 verschenen tweedelige studie *Codex and Context*. Hij neemt daarin uiteenlopende aspecten van de middeleeuwse boekproductie onder de loep, aan de hand van tal van voorbeelden. Het gaat de auteur uitdrukkelijk niet om de primaire receptie van teksten, maar om de handel in handschriften en de productie(omstandigheden) ervan. Kopiistengedrag komt aan bod, evenals de combinatie van tekst en beeld, bezitters, en dergelijke meer. Al in het tweede hoofdstuk omschrijft Busby de conclusie van zijn studie: 'we need to return to the manuscripts'.

In het zesde hoofdstuk, 'The Geography of the Codex', wordt stilgestaan bij de productie en receptie van handschriften binnen bepaalde Franse regio's. Een daarvan is Noordwest-Frankrijk en het aangrenzende deel van de zuidelijke Nederlanden, vooral Vlaanderen en Brabant. In dit gebied werden afschriften vervaardigd van alle belangrijke Oud-Franse teksten en ontstond ongeveer vijftig procent van de totale Oud-Franse handschriftproductie. Het zijn dit soort vaststellingen waardoor Busby's studie ver uitstijgt boven een handboek voor handschriftenkunde. Elders in het boek gaat het hem niet alleen om een antwoord op de vraag op welke manieren een tekst gestructureerd kan worden (*mise en texte*) of hoe de lay-out wordt verzorgd (*mise en page*), maar vraagt hij zich tegelijkertijd af hoe zulke visuele middelen van invloed zijn op de lezer.

Busby schreef tevens een hoofdstuk 'Readings in Context', waarin hij de combinatie van teksten binnen een handschrift thematiseert. Hij neemt daarbij handschriften met *chansons de geste*, Arturromans en fabliaux als uitgangspunt. Dat leidt tot interessante observaties. Zo verraaft de ordening van teksten soms dat de samensteller oog had voor intertekstuele relaties; en reeksen van teksten met eenzelfde thema of van eenzelfde genre of auteur zijn vaak langer naarmate de handschriften waarin ze voorkomen later zijn ontstaan. Ernstige en boertige teksten wisselen elkaar soms af, Arturromans en fabliaux komen in elkaars buurt voor, maar *chansons de geste* en fabliaux zijn nooit in hetzelfde handschrift te vinden. Het door Busby beproefde 'lezen in context' sluit qua benadering nauw aan bij eerdere studies van Sylvia Huot en Sarah Westphal, en bij de reeks artikelen in *The Whole Book* uit 1996 (deze titel, een duidelijke exponent van de New Philology, ontbreekt overigens in de verder rijke bibliografie). Standpuntbepalingen tegenover Cerquiglini en de New Philology worden in *Codex and Context* kort gehouden. Waar Busby in zijn bijdrage aan *Towards a Synthesis?* nog fel van leer trok tegen *Éloge de la variante* en zijn auteur, valt op dat hij nu de belangrijkste uitgangspunten van de Franse mediëvist heeft overgenomen.

Wordt er vergelijkbaar onderzoek verricht in Nederland? Paul Wackers, hoogleraar historische Nederlandse letterkunde voor 1500, staat in zijn oratie *Terug naar de bron* (2002) stil bij de toenemende belangstelling onder medioneerlandici voor verzamelhandschriften. Bij de opkomst van deze nieuwe benaderingswijze in Nederland in het begin van de jaren negentig was opmerkelijk genoeg geen sprake van invloed van Cerquiglini, noch van de New Philology. Impulsen kwamen uit de hoek van de germanistiek. Daar was in 1974 een reeks 'Deutsche Sammelhandschriften des späten Mittelalters' van start gegaan; daar merkte Hans Fischer al in 1968 op dat de meeste verzamelhandschriften 'unter bestimmten Sammel- (bzw. Auswahl-) und Ordnungsgesichtspunkten geschaffen und angelegt wurden'. Het was in de germanistiek dat Kurt Ruh al in de jaren vijftig duidelijk maakte dat de geestelijke letterkunde, vanwege het instabiele karakter van de tekstoverlevering, het beste kon worden bestudeerd vanuit de overleveringsgeschiedenis.

In 1994 startte het Constantijn Huygens Instituut in Den Haag het editieproject 'Middeleeuwse verzamelhandschriften uit de Nederlanden', waarin de inhoud van complete handschriften wordt uitgegeven. In verband met de reeks, waarin inmiddels acht delen zijn verschenen, werden congressen georganiseerd in Nijmegen, Groningen, Amsterdam en Brussel (de laatste twee vergezeld van een

tentoonstelling), en verschenen dissertaties en andere publicaties waarin het verschijnsel vanuit diverse hoeken werd belicht. De inhoud van enkele door Obbema zo gekoesterde middeleeuwse handschriften kwam na ruim anderhalve eeuw filologisch onderzoek voor het eerst integraal beschikbaar, maar het waren vooral minder bekende bronnen die werden uitgegeven. Hier stuiten we op een interessant accentverschil met het meeste onderzoek in het buitenland. In Duitsland, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten is het veelal de interesse voor een favoriet genre die de handschriftkeuze bepaalt en het onderzoek stuurt. In de Nederlandse editiereeks is de aandacht gevestigd op belangwekkende tekstcollecties van uiteenlopende aard. *The Whole Book* staat qua invalshoek nog het dichtst bij het Nederlandse onderzoek.

De opkomst in Nederland van deze succesvolle benadering kan worden gezien tegen de achtergrond van vragen rond opdrachtgevers, publiek, en historische context van het ontstaan en functioneren van literatuur. Na de stormachtige introductie van de receptie-esthetica in de medioneerlandistiek in de vroege jaren tachtig, groeide langzamerhand het inzicht dat over opdrachtgevers en publiek van veel (vaak bekende) teksten eigenlijk weinig met zekerheid te zeggen valt. Werkend vanuit het historiserende paradigma kwamen terzelfder tijd ook minder bekende, korte genres uit de veertiende eeuw in de belangstelling te staan. Die stonden vaak bij elkaar in verzamelhandschriften. Die handschriften konden vrij nauwkeurig worden gedateerd en gelokaliseerd en bevatten meer dan eens aantekeningen van bezitters of gebruikers. Daardoor behoorde een concrete historische situering tot de mogelijkheden.

Codicologisch en paleografisch onderzoek heeft inmiddels duidelijk gemaakt dat ieder handschrift een unieke genese kent. Dat niet alle handschriften volgens een vooropgezet plan in één keer zijn afgeschreven, is een al langer bekend gegeven. In *Die Dietsche boeke die ons toebehoeren*, over de veertiende-eeuwse boekcultuur in het Brabantse kartuizerklooster Herne en de regio Brussel, heeft Erik Kwakkel het inzicht op dit terrein onlangs belangrijk aangescherpt. Hij ontwikkelde een methode om de vaak ingewikkelde ontstaansgeschiedenis van middeleeuwse handschriften adequaat te kunnen beschrijven en visualiseren. Waar Cerquiglini de variatie in de tekstoverlevering benadrukte, blijkt ook de totstandkoming van handschriften gevarieerd te zijn en uniek qua fasering en samenstelling. Het gaat te ver om bij voorbaat over *de* functie van een handschrift te spreken, omdat rekening moet worden gehouden met de mogelijkheid van *opeenvolgende functies*. Die opeenvolgende functies corresponderen met de productiestadia die het handschrift doormaakte voordat het zijn huidige vorm bereikte. De detailkennis die dit soort onderzoek oplevert, komt van pas bij het ontwerpen van een typologie van verzamelhandschriften, een kwestie die in het Amerikaanse onderzoek meer dan eens als wenselijk is geformuleerd. Mediëvist-letterkundigen en codicologen zijn op elkaar aangewezen.

Onderzoek en onderwijs op het gebied van de Middelnederlandse letterkunde varen intussen wel bij de nieuwe benaderingswijze. Er is daarom behoefte ontstaan aan gespecialiseerde onderzoekers (codicologen/paleografen) die zich bewegen op het snijvlak van tekststudie en boek- en leescultuur. Gek genoeg zijn geïnstitutionaliseerde voorzieningen op dit terrein momenteel schrikbarend schaars of recent wegbezuinigd, zowel in Nederland als in België. In Nederland heeft alleen Groningen op dit moment nog een leerstoel 'Handschriftenkunde en Boekwetenschappen'. Van een instroom in het universitaire bestel van jonge specialisten is op deze manier natuurlijk nergens sprake. Dat is jammer, want de materiële bronnen bieden nu juist een uitgelezen mogelijkheid voor taal- en letterkundigen, voor historici en kunsthistorici, en voor studenten die dat willen worden.

Wim van Anrooij is directeur van Pallas, Instituut voor historische, kunsthistorische en letterkundige studies, en universitair hoofddocent bij de Opleiding Nederlandse taal en cultuur van de Universiteit Leiden.

Besproken boeken:

Codex and Context. Reading Old French Verse Narrative in Manuscript
door **door Keith Busby**
Rodopi BV Editions. Amsterdam/New York 2002.
Faux titre 221 & 222.
Vol. I (496 pag.) & Vol. II (464 pag.),
€ 185,50

Die Dietsche boeke die ons toebehoeren. - De kartuizers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel
door **door Erik Kwakkel**
Uitgeverij Peeters. Leuven 2002.
302 pag., € 57,50

The Whole Book. - Cultural Perspectives on the Medieval Miscellany (Recentiores: Later Latin Texts and Contexts)
door **door Stephen G. Nichols en Siegfried Wenzel (red.)**
University of Michigan Press. Ann Arbor 1996.
188 pag., € 56,03

Literatuur:

- Bloch, R.H.** en **S.G. Nichols** (red.), *Medievalism and the Modernist Temper*. Baltimore 1996
- Brownlee, M.S., K. Brownlee** en **S.G. Nichols** (red.), *The New Medievalism*. Baltimore 1991
- Busby, K.**, 'Variance and the Politics of Textual Criticism', in: - (red.), *Towards a Synthesis? Essays on the New Philology*. Amsterdam/Atlanta 1993, pp. 29-45
- Cerquiglini, B.**, *Éloge de la variante. Histoire critique de la philologie* (1989). Vertaald als: *In Praise of the Variant. A Critical History of Philology*. Baltimore 1999
- Fischer, H.**, *Studien zur deutschen Märendichtung* (tweede, herziene en uitgebreide druk, bezorgd door J. Janota). Tübingen 1983
- Gerritsen, W.P.**, 'Het verzamelhandschrift in de litteratuurgeschiedenis', in: *Queeste* 5 (1998), pp. 182-188
- Huot, S.**, *From Song to Book. The Poetics of Writing in Old French Lyric and Lyrical Narrative Poetry*. Ithaca/London 1987
- Obbema, P.F.J.**, 'De overlevering van de Middelnederlandse letterkunde', in: A. Demyttenaere, J. Kerling, N.T.J. Voorwinden e.a., *Literatuur en samenleving in de Middeleeuwen*. Wassenaar 1976, pp. 102-117. In omgewerkte vorm opgenomen in: P. Obbema, *De Middeleeuwen in handen. Over de boekcultuur in de late Middeleeuwen*. Hilversum 1996, pp. 77-90
- Westphal, S.**, *Textual Poetics of German Manuscripts 1300-1500*. Columbia 1993